

Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

The Journal of Near East University Faculty of Theology

ISSN: 2148-6026 | e-ISSN: 2687-4121

Haziran / June | 2022/8/1

KUR'ÂN VE HADİSLERDE RASYONEL SEÇİM

Rational Choice in the Qur'an and Hadiths

ALİ İNAN (Sorumlu Yazar)

Arş. Gör. Dr., Din Sosyolojisi, Van, Türkiye

Res. Assist. PhD., Sociology of Religion, Van, Türkiye

inan.ali@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0001-8527-3654

RECEP EMİN GÜL

Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis

Anabilim Dalı, Balıkesir, Türkiye

Assist. Prof., Balıkesir University, Faculty of Theology, Department of Hadith, Balıkesir, Türkiye

emingul08@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-0976-650X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 11 Mayıs 2022

Kabul Tarihi | Accepted: 16 Haziran 2022

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran 2022

Atıf | Cite as

İnan, Ali – Gül, Recep Emin. "Kur'ân ve Hadislerde Rasyonel Seçim". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Haziran 2022) 8/1: 147-160. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2022.8.1.09>

İnan, Ali – Gül, Recep Emin. "Rational Choice in the Qur'an and Hadiths". *The Journal of Near East University Faculty of Theology* (June 2022) 8/1: 147-160. <https://doi.org/10.32955/neu.ilaf.2022.8.1.09>

İntihal | Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Telif Hakkı | Copyright

Copyright © 202X. Telif hakkı yazarlar tarafından YDUILAF'a devredilmiştir. Bu makale, Creative Commons Atıf Lisansının (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>) hüküm ve koşulları altında dağıtılan açık erişimli bir makaledir.

Copyright © 202X. Copyright has been transferred to YDUILAF by the authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License

(<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Kur'ân ve Hadislerde Rasyonel Seçim

Öz

İlk olarak bireylerin iktisadî hayatlarındaki seçimlerini anlamaya çalışan bir teori olarak ortaya çıkan rasyonel seçim teorisi daha sonraları sosyolojide de bireylerin gündelik hayatlarındaki eylemlerini anlamada yardımcı olabilecek bir diğer yaklaşım olarak kullanılmaya başlanmıştır. Rasyonel seçim teorisinin iktisadî bir alt yapıya sahip olması nedeniyle diğer sosyal bilimlere ve özellikle dinî alana uygulanmasına yönelik bazı eleştiriler bulunsa da son dönemlerde kişilerin dinî alanla ilgili tercihlerinde rasyonel seçim teorisinin varlığı konuşulmaya başlanmıştır. Bu çalışmada ilk olarak rasyonel seçim teorisinden kısaca bahsedilmiş, ardından dinî davranışların açıklanmasında kullanımı tartışılmıştır. Bu noktada dinî literatürdeki irade, ihtiyar ve sorumluluk kavramları ele alınmıştır. Daha sonra dinî davranışların rasyonel seçim çerçevesinde ele alınıp değerlendirilmesine değinilmiştir. Son olarak ise ayet ve hadislerde -her ne kadar teori sonradan ortaya çıkmış olsa da- rasyonel seçim olarak değerlendirilebilecek örneklere yer verilmiştir. Çalışmada rasyonel seçim teorisinin bütün yönleriyle ele alınıp tartışılması yerine bu teorinin insanların eylemlerinde rasyonel davranan ve tercihlerinde kâr-zarar hesaplaması yapabilen özgür bireyler olarak ele alan yönü üzerinde durulmuştur. Bu minvalde Kur'ân ve hadislerde bireyin tercihlerinde özgür olmaları ve tercihlerinde rasyonel davranma örnekleri üzerinde durulmuştur. İnsanların özgür olması, iradeye sahip olması ve tercihlerinde ihtiyar sahibi olması gibi konular kelam ve felsefe başta olmak üzere birçok alanda insanın hürriyeti kapsamında ele alınmış, tartışılmış ve hala tartışılmakta olan konulardan biridir. Bu çalışmada kelamî ve felsefî yaklaşım ve tartışmalardan uzak bir şekilde bireyin yaptıkları seçimler doğrultusunda ceza veya mükâfata muhatap olma durumu göz önüne alınarak seçimlerinde Kur'ân ve hadisler bağlamında rasyonel davranabilme özelliği ele alınmıştır. Dinî davranışların açıklanması için farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bu noktada çalışmada dinî davranışların bütününe rasyonel seçim kuramı kapsamında açıklanabileceği şeklinde bir iddia öne sürülmektedir. Çalışmada rasyonel seçim kuramının iktisadî yaklaşımından ziyade İslam dini bağlamında bireylerin dinî davranışlarının asgari düzeyde bir bilinç ve rasyonalite gereksinimlerinin karşılanarak yapıldığı, sonuçlarını ve kâr/zararlarını göz önüne alarak tercih ettiği şeyi yapmanın sonucunda insanların mükellef/mesul kılındığı ayet ve hadislerden örnekler üzerinden aktarılmaya çalışılmıştır. Çalışmada öncelikle İslamî literatürde yer alan irade kavramının kişinin seçimde bulunma özgürlüğü kapsamında ele alındığı ve bunun rasyonel seçim için imkân tanıdığı tespit edilmiştir. Bu seçme özgürlüğünün kişiye aynı zamanda bir sorumluluk getirdiği de görülmektedir. Dolayısıyla irade ve sorumluluk kavramları rasyonel seçim kuramıyla bağlantılı kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'ân ve hadislerden ele alınan örneklerde, Allah ve Rasûlünün (s.a.s.) insanlara daha faydalı olanı tercih etmeleri yönünde tavsiyelerde bulunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu tavsiyeler dünya hayatıyla ilgili olabildiği gibi ahiret hayatına yönelik de olabilmektedir. Kur'ân ve hadislerde dünya hayatı yerine ahiret hayatının tercih edilmesinin kişi için daha faydalı olacağı beyan edilmesi; bununla birlikte Hz. Peygamber'in ashabına dünya hayatıyla ilgili olarak da daha faydalı olanı tavsiye etmesi bu durumun göstergelerindedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Hadis, Kur'ân, Rasyonel Seçim, İrade.

Rational Choice in the Qur'an and Hadiths

Abstract

The rational choice theory, which first emerged as a theory trying to understand the choices of individuals in their economic lives, later started to be used in sociology as another approach that can help in understanding the actions of individuals in their daily lives. Although there are some criticisms about the application of rational choice theory to other social sciences and especially to the religious field due to its economic background, the existence of rational choice theory has recently started to be talked about in people's preferences regarding the religious field. In this study, firstly, the rational choice theory is briefly mentioned, and then its use in explaining religious behaviors is discussed. At this point, the concepts of will, freewill and responsibility in the religious literature are discussed. Then, it is mentioned that religious behaviors are handled and evaluated within the framework of rational choice. Finally, examples that can be considered as rational choice are given in the verses and hadiths, although the theory emerged later. In the study, instead of discussing all aspects of rational choice theory, the aspect of this theory, which considers people as free individuals who act rationally in their actions and can calculate profit and loss in their preferences, is emphasized. In this respect, examples of individuals being free in their preferences and rational behavior in their preferences are emphasized in the Qur'an and hadiths. Issues such as the freedom of people, having free will and having a freewill in their preferences are one of the issues that have been discussed, still being discussed within the scope of human freedom in many fields, especially in theology and philosophy. In this study, the ability to act rationally in the context of the Qur'an and hadiths is discussed, taking into account the individual's situation of being punished or rewarded in line

with the choices they make, away from theological and philosophical approaches and discussions. There are different approaches to explaining religious behavior. At this point, no claim is made in the study that all religious behaviors can be explained within the scope of rational choice theory. In the study, rather than the economic approach of rational choice theory, it has been tried to convey through examples from the verses and hadiths that the religious behavior of individuals in the context of Islam is done by meeting the needs of a minimum level of consciousness and rationality, and that people are made responsible/responsible as a result of doing what they prefer, taking into account the consequences and profits/losses. In the study, it has been determined that the concept of will, which is included in the Islamic literature, is handled within the scope of the individual's freedom of choice and this provides an opportunity for rational choice. It is seen that this freedom of choice also brings a responsibility to the person. Therefore, the concepts of will and responsibility appear as concepts related to rational choice theory. In the examples taken from the Qur'an and hadiths, it has been determined that Allah and His Messenger (pbuh) advised people to choose the more beneficial one. The recommendations in question may be related to the life of this world as well as to the life of the hereafter. Declaring in the Qur'an and hadiths that it would be more beneficial for a person to prefer the hereafter rather than worldly life; However, the Prophet's advice to his companions about the worldly life, which is more beneficial, is one of the indicators of this situation.

Keywords: Sociology of Religion, Hadith, Qur'an, Rational Choice, Will.

Giriş

Rasyonel seçim teorisi, bireylerin iktisadi hayatlarındaki seçimlerini anlamaya çalışan bir teori olarak ortaya çıkmıştır. İktisat ilminde kullanılan bu teori daha sonraları sosyolojide de bireylerin gündelik hayatlarındaki eylemlerini anlamada yardımcı olabilecek diğer yaklaşımların yanında yerini almıştır. Rasyonel seçim teorisinin iktisadî temellerinin, bireylerin ekonomik bazlı davranışlarını rasyonel bir temele ve rasyonellik içeren bir bilince dayandırmasından kaynaklandığı söylenebilir.¹

Sosyal bilimlerin alt dallarını birbirinden ayıran temel faktörün, ele aldığı konu olmaktan ziyade o konuyu açıklamaya çalışırken benimsediği yaklaşım olduğu söylenebilir. Nitekim birçok farklı disiplinin belli davranış türleriyle ilgilenmesi, konudan ziyade yaklaşımın ön planda olduğunu göstermektedir. Örneğin din ve dinî davranışlar sadece İlahiyat alanının değil sosyoloji, psikoloji, eğitim ve tarih disiplinlerinin ilgilendiği ve ele aldığı konular arasında yer almaktadır.²

Rasyonel seçim teorisi sosyal hayatta insanların kendi yararlarına seçim yaptıkları yani rasyonel seçimlerde buldukları alanlarda daha çok kullanılmaktadır. Bu teorisin dinî çalışmalarda kullanılmasına karşı yöneltilen bazı eleştiriler bulunmaktadır. Bireylerin dinî eylemleri ve tercihlerinin sosyal hayatın diğer yönlerine oranla aynı derecede "rasyonel" olmadığına dair bazı görüşlerden bahsedilebilir. Burada farklı bakış açılarına neden olanın "kutsal ve profan" ayrımı olduğu söylenebilir. Çünkü bazı düşünürlerce kutsal alan fayda hesaplamasından uzak farklı bir alan olarak algılanmaktadır.³ "Kutsal ve profan" alanın rasyonel eylemler ve tercihlerin dışında görülmesi inanan bireylerin, inancın uygulanmasındaki özne rolünün göz ardı edilmesi anlamına gelmektedir. Fakat rasyonel seçim teorisi "insanların tüm eylemlere aynı şekilde yaklaştığını, maliyetleri ve faydaları değerlendirdiğini ve net faydalarını maksimize edecek şekilde hareket ettiğini ima eder."⁴ Bundan dolayı bireyler seçecekleri dini ve o dinin gerekliliklerini yerine getirme hususunda bilinçli bireyler olması hasebiyle rasyonel davranmaktadırlar. Nitekim İslam dininde insanlar sosyal gündelik hayatlarında yapıp ettiklerinden sorumludurlar ve bunun bilincindedirler. İslam dininin bireyin hayatını bu kadar kapsayıcı olması rasyonel seçim kuramı kapsamında yapılan dinî çalışmalar ve sosyal hayat eylemleri tartışmalarına ve ayrımlarına bir cevap niteliğindedir. Buna göre bir Müslümanın gündelik hayatı ile dinî hayatı birbirinden kesin bir şekilde ayrılmamıştır. İslam dini, içinde barındırdığı günün ve yılın belirli zaman dilimlerindeki ibadetlerle sınırlandırılmadığı için bireyin hayatının

¹ Adnan Selman, *Rasyonel Seçim Teorisi Bağlamında Din Olgusu* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 4-5.

² Gary S. Becker, *The Economic Approach to Human Behavior* (Chicago: University of Chicago Press, 1976), 5.

³ Laurence R. Iannaccone, "Voodoo Economics? Reviewing the Rational Choice Approach to Religion", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34/1 (1995), 76.

⁴ Iannaccone, "Voodoo Economics? Reviewing the Rational Choice Approach to Religion", 77.

neredeyse tamamını kapsamaktadır. Dinî faaliyetlerin doğası gereği rasyonel olduğu göz önüne alındığında,⁵ bireylerin dinî tercihleri de rasyonel olarak ele alınabilir.

Rasyonel seçim teorisinin, dinî davranışların özünde bir bilinç sahibi ve rasyonel olarak kabul edilen insanlarla ilgili olmasından hareketle herhangi bir dine müntesip bireylerin de inançla alakalı seçimlerinde rasyonel davrandıkları kabul edildiğinde bu teorinin son zamanlarda din sosyolojisi çalışmalarında neden öne çıktığı daha açık bir hal almaktadır. Din sosyolojisi çalışmalarında yer alan rasyonel seçim teorisi dinî davranışları veya seçimleri bireyin fayda maksimizasyonu yönünden ele almaktadır.⁶ Bu çalışmada rasyonel seçim teorisinin bütün yönleri ele alınıp tartışılması yerine bu teorinin bireylerin eylemlerinde rasyonel davrandığı ve tercihlerinde kâr-zarar hesaplaması yapabilen özgür bireyler olduğu ele alınmakta ve bu yönde Kur'ân ve hadislerde bireye bir seçenek olarak sunulan tercihlerinde rasyonel davranma örnekleri üzerinde durulmaktadır.

İnsanların özgür, bir iradeye sahip ve tercihlerinde ihtiyar sahibi olması gibi konular kelam ve felsefe başta olmak üzere birçok alanda insanın hürriyeti kapsamında ele alınan ve tartışılan konulardan biridir.⁷ Bu çalışmada kelamî ve felsefî yaklaşım ve tartışmalardan uzak bir şekilde bireyin yaptığı seçimler doğrultusunda ceza veya mükafata muhatap olma durumu⁸ göz önüne alınarak seçimlerinde Kur'ân ve hadisler bağlamında rasyonel davranabilme özelliği ele alınmaktadır. Dinî davranışların açıklanması ve yorumlanması için sosyal bilimlerde farklı temellere dayanan farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bu çalışmada dini tercihler rasyonel tercih kuramı bağlamında ele alınmaktadır. Fakat çalışmanın temelini oluşturan bu yaklaşımdan dolayı dinî davranışların bütününe rasyonel seçim kuramı kapsamında açıklanabileceği ve yorumlanabileceği şeklinde bir iddia öne sürülmemektedir. Çalışmada rasyonel tercih kuramının iktisadî ya da dini ekonomik bir yaklaşımından uzak durulmaktadır. Bunun yerine İslam dini bağlamında bireylerin dinî davranışlarının asgari düzeyde bir bilinç ve rasyonelite gereksinimlerinin karşılanarak yapıldığı, sonuçlarını ve kâr/zararlarını göz önüne alarak tercih ettiği şeyi yapmanın sonucunda insanların mükellef/mesul kılındığı ayet ve hadislerden örnekler üzerinden aktarılmaya çalışılmaktadır.

1. Rasyonel Seçim Teorisi ve Dinî Davranış

Yukarıda da değinildiği üzere iktisadî davranışları açıklamak üzere ortaya çıkan rasyonel seçim teorisi sonraları sosyal bilimlerin farklı alanlarında da birey davranışlarını rasyonellik bakımından değerlendirmek üzere ele alınmıştır. Bu teori dinî davranış ve tercihleri açıklamada da kullanılırken bazı sosyal bilimciler tarafından ciddi eleştirilere maruz kalmıştır. Örneğin “din dilinin ekonomikleştirildiği” ya da bu teorinin ancak seküler bir toplumda bireylerin davranışlarını açıklarken anlam kazanabileceği şeklinde eleştiriler mevcuttur.⁹ Fakat rasyonel seçim teorisinin iktisadî davranışları açıklamada kullanılmasının yanında özünde bireylerin rasyonel bir varlık oldukları ve yaptıkları tercihlerde kâr-zarar hesaplarını yapabilen ve tercihlerine buna göre yön veren özelliğinden hareketle öznenin, iktisadî davranışlardan ziyade bireyin kendisi olduğu göz önüne alındığında, rasyonel seçim teorisini sosyal bilimlerin bir çok alanında birey davranışlarını açıklamada yararlı olabilecek bir kavram olarak düşünmek mümkündür.

Mecellede de bulunan esaslardan biri olan “Def'i mefâsid celb-i menâfiden evlâdır” maddesi yine fayda ve zarar ilişkisi içinde ele alınabilir. Bu durumda içinde bulunulan şartlar nedeniyle bazen kötü olanı def etmek faydalı olanı almaktan daha iyi ya da başka bir ifadeyle daha kârlı olabilmektedir.¹⁰ Bundan dolayı mecellenin bu maddesinin rasyonel seçim teorisiyle benzer doğrultuda olduğunu söylemek mümkündür.

⁵ James A. Beckford - N. J. Demerath (ed.), *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion* (Los Angeles: SAGE Publications, 2007), 81.

⁶ Selman, *Rasyonel Seçim Teorisi Bağlamında Din Olgusu*, 4-5.

⁷ Fatma Zehra Pattabanoğlu, “Âmirî ve Gazzâlî’de İrade Hürriyeti”, *Dört Öge* 2 (2012), 134.

⁸ Veysi Ünverdi, “Mâtürîdî’de İnsanın Sorumluluğu”, *Usul İslâm Araştırmaları* 20 (2013), 47.

⁹ M. Ali Kirman, “Rasyonel Seçim Kuramı”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2013), 89-91.

¹⁰ Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kaideleri* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2015), 94-95.

Dinî bir terim olan hayırseverlik davranışı da rasyonel tercih kuramı çerçevesinde ele alınabilir. Hayırsever bireylerin gelirlerinin bir kısmını yardım için aktarması o bireyin rasyonel tercihi olarak kabul edilebilir.¹¹ Her ne kadar böyle davranan bireylerin gelirleri maddi anlamda azalsa da tercihlerini manevi anlamda artırmaya yönelik kullanması rasyonel bir davranıştır. Aynı durum gelirlerinin bir kısmını hayırseverliğe yönelik kullanmaktan ziyade biriktirmeye yönelen bireyler için de geçerlidir. Bu da onların rasyonel tercihleridir.

2. İrade

İrade genel olarak bir fiilin yapılmasında tamamen veya büyük oranda fayda bulunduğu dair kişide bir kanaat oluştuğunda içinde onu elde etme yönünde gerçekleşen eğilime denmektedir.¹² İnsanı sorumlu bir birey seviyesine getiren ve insan ile diğer canlılar arasındaki temel farkı oluşturan faktörün, aklın bizzat kendisinden ziyade iradeden kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim insan dışındaki canlılarda da belli bir düzeyde akıldan bahsedilebilir.¹³ Bu yönde bazı hadislerle bakıldığında fiil ve amel kavramlarının “iradeye dayalı davranışlar” olarak anlaşıldığı ve hayvanlardan ziyade insanlara nispet edildiği görülmektedir.¹⁴

İslâmî literatüre bakıldığında irade kavramına yakın anlamlar içeren “ihtiyar, meşiyet (meşîet), şevk, şehvet, kasd, azim” gibi ifadeler bulunmaktadır. Bu kavramlar her ne kadar birbirine yakın anlamlar içerse de bu yakın anlamlılık, bunlar arasında bir farkın bulunmadığı anlamını taşımaz. İnsanî bir yetenek olan irade, bir fiilin meydana gelmesi için gerekli olan altyapıyı hazırlar. Bu altyapı kişiyi harekete geçirmek için gerekli olan motivasyonu ve yönlendirmeyi sağlar. Bundan dolayı insanî bir eylemin kişinin iradesinden bağımsız olmadığı anlaşılmaktadır. İrade, bir fiilin veya eylemin ortaya çıkmasında önemli belki de en temel faktör olarak karşımıza çıkar. İrade ve fiil arasında karşılıklı bir ilişkiden bahsedilebilir. Bir bireyin sorumluluk içeren bir fiile yönelmesi için iradeye ihtiyaç vardır. Böylelikle sorumluluk doğuran fiillerin arka planında iradeye bağlı olması bulunmaktadır. İrade, mümkün olan birçok fiil arasında, bireyin bilinçli hareketi bağlamında, bunlar arasında bulunduğu şartlara en uygun gördüğü eylemi seçmesinde önemlidir. Bu durum da bireye alternatifler arasından seçme özgürlüğünü sunduğu için bireye sorumluluk getirir.¹⁵

Kur'an ve hadislerle bakıldığında da insanların ceza veya mükâfat şeklinde yapıp ettiklerinin karşılığını göreceği açıktır. Bu durum insanın ilahi vahiy karşısında sorumlu olduğunun bir göstergesidir. Bireyin sorumlu olması için tercihlerinde bir bilinç, bir istek veya bir tasarım başka bir ifadeyle bir kastın bulunması gerekmektedir. Aksi takdirde bireyin sorumluluğundan bahsedilmesi mümkün olmayacaktır. Başka bir ifadeyle birey yaptığı tercihlerinde bilinçli ve istekli olarak yani rasyonel davranan bir varlıktır. Bilinç sahibi bir birey karşılaştığı alternatif eylemler arasında seçimlerde bulunurken o seçimler arasında kendisine en uygun olanı tercih edebilir veya diğer seçenekleri reddedebilir. Bunları yaparken istek ve motivasyona sahip olmayı ya da tam tersi bir şekilde istek ve motivasyona sahip olmamayı tercih eden sorumluluk sahibi biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir bakıma belirleyeceği amaçlarında ya da karşısına çıkan alternatif seçimler arasında buldukları halden farklı bir hale geçebilmeyi dileycek ve eyleme dönecek özelliklere ve kapasiteye sahiptir.¹⁶ Bu kapasite de bireyi yaptığı eylemlerinde sorumlu bir varlık statüsüne çıkarmaktadır.

3. Dinî Sorumluluk ve Rasyonel Seçim

Geleneksel iktisat kuramına göre bireylerin eylemlerinde ve tercihlerinde “rasyonel” davrandıkları kabul edilir.¹⁷ Fakat bireylerin rasyonel bir varlık olarak ele alınmaları sadece iktisadî eylemlerle sınırlı değildir. İnsanlık tarihi boyunca bireylerin sosyal eylemlerinin temelini “rasyonel seçim mantığının”

¹¹ James S. Coleman, *Foundations of Social Theory* (USA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1994), 566.

¹² Mustafa Çağrırcı - Hayati Hökelekli, “İrade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2000), 22/380.

¹³ Harry Gordon Frankfurt, “İradenin Özgürlüğü ve Kişi Kavramı”, çev. Aysun Türkcan, *Din ve Felsefe Araştırmaları* 3/6 (2020), 257.

¹⁴ Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Fiil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1996), 13/60; Müslim b. Haccâc Müslim, *el-Müsnedü's-Sahîh* (Kâhire: Mektebetü'r-Rihâb, 2008), “Mesâcid ve Mevziu's Salat”, 57; “Birr ve Silâ”, 36; Süleymân b. el-Eş'as Ebû Dâvûd, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Sünne”, 16; Muhammed b. İsâ Tirmizî, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Tefsîru'l-Kur'ân”, 7.

¹⁵ Çağrırcı - Hökelekli, “İrade”, 22/381.

¹⁶ Frankfurt, “İradenin Özgürlüğü ve Kişi Kavramı”, 257.

¹⁷ Herbert A. Simon, “A Behavioral Model of Rational Choice”, *The Quarterly Journal of Economics* 69/1 (1955), 99.

üzerine bina edildiği kabul edilir.¹⁸ Bir bireyin rasyonel davranan bir varlık olarak kabul edilmesinin genel olarak şu iki özelliğinden kaynaklandığı söylenebilir:

- a) *“Kendisine göre iyi organize edilmiş ve istikrarlı bir tercihler sistemiyle birlikte karşılaştığı alternatif eylemler arasında kâr-zarar analizi yapmasına imkân veren bir temyiz yeteneğine sahiptir.”*
- b) *“Çevresinin kendisini ve yapacağı işi ilgilendiren yönleri ile ilgili olarak bilgi sahibidir.”¹⁹*

Bireyin mümeyyiz olma özelliği, sadece onun iktisadî ya da gündelik hayatın diğer alanlarında değil dinî davranış ve tercihlerinde de bireyi bilinç sahibi kılar ve birey bu özelliğinden dolayı yaptığı eylemlerinden sorumlu tutulur.

Sosyal bir varlık olan bireyin bütün kâr ve zararları ekonomik olmadığından kâr-zarar analizini sadece ekonomik eylemlerde geçerli görmek ve sınırlı tutmak insan hayatının sadece ekonomi ile çevrelendiğini iddia etmek olur. Sosyal hayat farklı alanlardan oluşsa bile birey bazında ele alındığında bireyin sosyal hayatı bir bütünlük arz eder. Bundan dolayı genel olarak ele alındığında sosyal olarak adlandırılan eylemlerin temelinde rasyonel seçim mantığının olduğu kabul edilmektedir.²⁰ Bireylerin sosyal hayatta yapıp ettiklerini anlamlandırma çabası, ele alınan davranışın rasyonel bir tercihin varlığını öyle ya da böyle zorunlu kılmaktadır. Aksi takdirde irrasyonel davranışları anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmak beyhude bir çaba olmaktan öteye geçemeyecektir. Bundan dolayı sosyal eylemi gözlemleyen araştırmacı için rasyonel görünmeyen davranışların, onları yapan aktörler tarafından bakıldığında rasyonel bir eylem olduğu anlaşılacaktır.²¹

Diğer taraftan bazı bakış açıları ya da yöntemler, bireyin “homo-rational” yönüne vurgu yaparak korumacı, zarardan kaçmaya ve kâra yönelmeye dair ihtimal hesapları yapan, primitif ama temel olan beşerî duyguya gönderme yaparlar.²² Bu temel duygu sadece bireylerin ekonomik hayatlarında geçerli değildir. Aynı şekilde insanın dinî tercihlerinde ve tutumlarında da bu temel duyguya yöneldiği anlaşılmaktadır. Nitekim *“Dünya hayatını ahirete tercih edenler, (insanları) Allah yolundan çevirip onu eğri ve çelişkili göstermek isteyenler var ya, işte onlar derin bir sapıklık içindedirler.”²³* mealindeki ayette de dünya hayatının ahiret hayatına tercih edildiği ifade edilmektedir. Bu durum insanların tercihte bulunabildiğinin bir işaretidir. Bireylerin farklı alternatifler arasında tercihte bulunması ise bireylerin bu yönde bir özelliğinin olduğunu göstermektedir. Bu da bireylerin sorumluluklarını doğurur. Sorumluluk meydana gelmesi için de eylemin bir bilinç ve rasyonalite etrafında şekillenmesini gerektirir.

Rasyonel seçim teorisini biraz daha açarsak aslında “insanların belli bir zaman dilimi içerisinde hesaba kattıkları maksimum fayda ve minimum zarar” göz önüne alınarak yapılan tercihlere göndermede bulunduğu söylenebilir. Bu zaman dilimi bireyden bireye farklılık göstermektedir. Kimisi uzun soluklu kimisi ise kısa soluklu bir kâr-zarar muhasebesinde bulunurlar. Bundan dolayı rasyonel seçim teorisinin özünde kâr-zarar hesaplamalarını içerme hususunda hemen hemen bütün bireyler için ortak olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, bireylerin kâr-zarar hesaplamalarını hangi zaman aralıklarında ele aldıkları ise bireyden bireye değişen bir husustur. Dinî açıdan bakıldığında ise bazı bireylerin kâr-zarar hesaplamalarını dünya anı ile sınırlı tuttıkları görülürken bazılarının ise kâr-zarar hesaplarını ahireti de hesaba katarak ele aldığı söylenebilir. Bununla birlikte bazen ahiret bazen ise dünya ile sınırlı da tutulabilmektedir.

4. Kültür ve Rasyonel Seçim

Sosyal bilimlerde üzerinde ittifak edilen bir kültür tanımı bulunmamaktadır. Farklı tanımlamalar olmakla birlikte kültürün “insanın düşünce, davranış ve tutumlarına etki eden çok önemli bir faktör

¹⁸ Bryan S. Turner (ed.), *The Cambridge Dictionary of Sociology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 254.

¹⁹ Simon, “A Behavioral Model of Rational Choice”, 99.

²⁰ Turner, *The Cambridge Dictionary of Sociology*, 254.

²¹ Coleman, *Foundations of Social Theory*, 17-18.

²² Erhan Tecim, *Sosyal Güven -Sosyal Sermaye ve Dindarlık Çalışması-* (İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2011), 48.

²³ İbrahim, 14/3.

olduğu²⁴ kabul edilmektedir. Fakat bu etkinin sınırları sosyal bilimlerde hala tartışma konuları arasında yer almaktadır.

Bireylerin rasyonel seçimlerde bulunması sosyal hayatı ve eylemleri rastlantısal bir alan olmaktan çıkarmaktadır. Bu da bireyin bir bilinç sahibi ve tercihlerde bulunabilen bir varlık olma özelliğini ön plana çıkarmaktadır. Rasyonel seçim teorisine göre bireyler, alternatiflerle karşılaştığında, bu alternatifler arasında bir kıyaslama yapabilecek, bunlar arasında kendisi için en iyi kâr-zarar ilişkisini kurarak rasyonel bir karar verebilecek yetiye sahiptir.²⁵ Bireylerin tercihlerini etkileyen faktörler arasında kültür de yer almaktadır. Fakat kültürü bireylerin bütün kararlarını mutlak şekilde etkileyen ve onlara yön veren bir unsur olarak ele almak yanlış olur. Aksi takdirde sosyal bir bireyden bahsedilmesi güçleşecektir. Kültür, tamamen önceden belirlenmiş ve bireylerin tercihlerine mutlak anlamda yön veren bir fenomen değildir. Kültür, sosyal bir varlık olarak bir bilince sahip olan ve bundan dolayı rasyonel kabul edilen bireylerin kâr-zarar analizi yapabilen, başka bir ifadeyle rasyonel seçim ilkelerine göre hareket imkânı tanıyan sosyal bir alan²⁶ olma özelliği sayesinde bireyin sosyal ve dinî tercihlerini anlamlandırmak ve anlamak adına rasyonel tercih kuramının önemli olduğunu söyleyebiliriz.

Bu noktada aynı toplumsal değerler etrafında yetiştirilen bireyler kendileri için en faydalı olanı hesaplayabiliyorsa insanların tercihleri ve eylemleri büyük oranda bir benzerlik göstermesi gerekirken neden birbirinden bu kadar çok farklılaşmaktadır? şeklinde bir soru akıllara gelebilir. Bu soruya, genel olarak insanların tercihlerinin arkasında bireylerin farklı amaç ve zevklerinin bulunmasından kaynaklı olduğu şeklinde bir cevap verilebilir. İnsanların tercihleri ve zevkleri, onların bir şeyi niçin istedikleri ve ne kadar istediklerini şekillendiren ve bundan dolayı onları birbirinin kopyası bireyler olmaktan ziyade biyolojik olarak birbirine çok benzeseler de tercihsel olarak farklılaşmasını sağlayan olgulardır.²⁷ İnsan fitratına genel olarak bakıldığında, cimri-cömert, cesur-korkak, anlayışlı-anlayışsız vs. şeklinde farklı özellikler barındıkları bilinmektedir. İşte bu farklılıklar insanların tercihlerini yaparken etkili olmaktadır. Bundan dolayı zaman ve mekân ortaklığına rağmen bireylerin tercihlerinin farklılaşması meydana gelmektedir. Bireyler rasyonel tercihlerini (kâr-zarar analizi) yaparken sosyal ve psikolojik özelliklerini göz önünde bulundurarak kendileri için en iyiyi seçme eğilimindedir. Başka bir ifadeyle, rasyonel seçim teorisi bireylerin sahip olduğu sosyal sınıf, cinsiyet, din ve dinî anlayış gibi, eylemlere yönelirken taşıdıkları niyetlerin onların tercihlerinin şekillenmesinde etkili olduğu söylenebilir.²⁸

Rasyonel eylem, kültürün önemli öğelerinden olan değer ve normlardan da mutlak anlamda bağımsız değildir. Değerler ve normlar da bireyler tarafından rasyonel tercih sürecinde hesaba katılmaktadır.²⁹ Daha genel bir ifadeyle “toplumsal düzenler” bireylerin davranışının yönünü belirleyebilir ve sınırlandırabilir bir özellik taşımaktadır.³⁰ Bireylerin davranışları ve toplumsal düzenler arasında etkileşim olması, bilinç sahibi bir bireyin rasyonel davranmamasını gerektirmez. Bireyin, kültür ve öğelerini yapacağı eylemlerde hesaba katmasının da onun rasyonel yönüne vurgu yaptığı söylenebilir.

Etki dereceleri ve kişinin üzerinde etkili olma yönleri farklı olmakla birlikte bireyin dinî tutumlarının şekillenmesinde etkili olan faktörler “aile, okul, arkadaş çevresi, yetiştiği/büyüdüğü yer (köy, şehir vs.), sosyo-ekonomik durum ve siyasi kimlik”³¹ şeklinde sıralanabilir. Her ne kadar burada dile getirilen faktörlerin kültürel olarak bireyin seçimlerinin şekillenmesinde etkileri olsa da, bireyin tercihlerini mutlak olarak bu faktörlere yüklemek, bireyi yaptığı tercihlerin sonuçlarından azade görmeye doğru bir sonuca götürebilir. Bundan dolayı bir kültüre sahip olarak yaşamının, bireyin karşılaştığı alternatifler arasında yapacağı seçimi önceden belirleyen zorunlu faktörleri doğurmayacağını ifade edebiliriz. Sosyal bir kimliğe

²⁴ Şahin Doğan, “Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo- Kültürel Faktörler”, *Toplum Bilimleri Dergisi* 4/8 (2010), 109.

²⁵ Yurdagül Kılınc Adanalı, “Rational Choice Theory As A Model To Apply To Cultural Behaviors”, *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2016), 62.

²⁶ Adanalı, “Rational Choice Theory as A Model to Apply to Cultural Behaviors”, 78.

²⁷ Rodney Stark - Roger Finke, *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion* (Berkeley: University of California Press, 2000), 38.

²⁸ Edgar F. Borgatta - Rhonda J. V. Montgomery (ed.), *Encyclopedia of Sociology* (New York: Macmillan Reference USA, 2000), IV/2336.

²⁹ Turner, *The Cambridge Dictionary of Sociology*, 498.

³⁰ Anthony Giddens (ed.), *Sosyoloji Başlangıç Okumaları*, çev. Günseli Aksoy (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 11.

³¹ Doğan, “Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo-Kültürel Faktörler”, 124-125.

sahip bireylerin davranışlarını açıklamaya çalışan rasyonel seçim teorisinin dayandığı “fayda maksimizasyonu” yaklaşımı sosyal bir varlık olan insanın kültürel davranışlarını veya günlük tercihlerini açıklamada sosyal bilimlerde ele alınmaya değer bir yaklaşım haline getirmektedir.³²

5. Kur’ân’da Rasyonel Seçime Dair Örnekler

Rasyonel seçim kuramının temel varsayımı bireylerin icra ettikleri eylemlerinde rasyonel davrandıklarıdır. Başka bir ifadeyle bireyin belirli bir amacının olduğu göz önüne alındığında, amaç sahibi bir bireyin davranış ve seçimlerinin de bazı/belirli sonuçlar üreteceğinin bilincinde olduğu³³ kabul edilir. Bu durum bireyi hukuk karşısında sorumlu hale getirir. Bu nedenle eylemlerinin belirli sonuçlar üreteceği bilincinden uzak kimselerin (çocuklar/akli dengesi yerinde olmayanlar gibi) hukuk karşısında cezai ehliyetleri bulunmamaktadır. Eylemlerinde rasyonel davranılması asgari düzeyde bir bilinç içerdiğinden dolayı hukuk karşısında mükellef hale gelen birey, dinî olarak da mükellef duruma gelmektedir. Aksi takdirde bireyler tercihlerinden sorumlu tutulmazlardı. Bilindiği üzere İslam dininde de bireyler yaptıkları tercihlerden sorumludurlar.

Kur’ân’da Allah ve resulüne inanmak ve Allah yolunda gayret göstermek ticarete benzetilmiş ve tercihlerini bu yönde kullanmalarının iman eden bireyler için daha kârlı olduğu ifade edilmiştir. *“Ey iman edenler! Size, elem verici azaptan kurtaracak bir ticareti göstereyim mi? Allah'a ve Resûlüne iman edersiniz, Allah yolunda mallarınızla ve canlarınızla cihad edersiniz. Bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır.”*³⁴ mealindeki ayette de bu durumun bir örneği yer almaktadır. Görüldüğü üzere Allah, kendisine ve resulüne iman ile cihadı insan için kârlı bir ticaret olarak vasfettirmektedir. Yine *“İşte onlar, hidayete karşılık sapıklığı satın almış kimselerdir. Bu yüzden alışverişleri onlara kâr getirmemiş ve (sonuçta) doğru yolu bulamamışlardır.”*³⁵ mealindeki ayette de hidayet ve sapıklık arasındaki tercihlerinin kötü bir ticaret/alışveriş olduğu ifade edilmiştir.

İnanan bireyler tercihlerinin sonuçlarını sadece bu dünya ile sınırlı tutmaz. Bununla birlikte yapıp ettiklerinden hesaba çekileceğinin bilincindedir. Aşağıda meali verilen ayetlerden anlaşılacağı üzere bireyler içsel veya dışsal faktörlerin etkisiyle kendisine bahşedilen akıl nimeti sayesinde inançları istikametinde müntesibi oldukları İslam dininin gösterdiği istikameti bulabilirler.³⁶

*“Bu, onların dünya hayatını sevip ahirete tercih etmelerinden ve Allah'ın kâfirler topluluğunu asla doğru yola iletmeyeceğindedir.”*³⁷

*“Her kim bu çarçabuk geçen dünyayı dilerse ona, yani dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadarını dünyada hemen verir, sonra da onu, kınanmış ve kovulmuş olarak gireceği cehenneme sokarız. Kim de ahireti diler ve bir mümin olarak ona yaraşır bir çaba ile çalışırsa, işte bunların çalışmaları makbuldür.”*³⁸

Ayetler göz önüne alındığında insanların doğruyu tercih etmeleri için telkin ve tavsiyelerde bulunulmasına rağmen onların iradelerini kullanarak kendi faydalarına olanı seçme hususunda serbest bırakıldıkları, yani onların rasyonel tercihlerine müdahale edilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Kur’ân da insanın ilahi vahiy karşısında mükellef ve tercihlerinde özgür olduğu ifade edilmektedir.³⁹

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere “en genel anlamı içerisinde sorumluluk, başından beri beşerî eylem alanına dönük ve tümüyle kişisel bir olgu” olarak anlaşılmaktadır. Bu durum bilinçli bir varlık olan insanın doğruyu, iyiyi, güzeli seçmekte olduğu kadar, aksini isteme, seçme, benimseme ve yaşama geçirme

³² Adanalı, “Rational Choice Theory as A Model to Apply to Cultural Behaviors”, 78.

³³ Nicholas Abercrombie vd., *The Penguin Dictionary of Sociology* (London: New York: Penguin Books, 2006), 316.

³⁴ Saff, 61/10-11

³⁵ Bakara, 2/16

³⁶ Lokman Bedir, “İnsanın Âhret İstikâmetine Olumlu veya Olumsuz Manada Etki Eden Faktörler”, *Edebali İslamiyat Dergisi* 2/3 (2018), 91.

³⁷ Nahl, 16/107

³⁸ İsra, 17/18-19

³⁹ Çağrı - Hökelekli, “İrade”, 22/382. Bkz: Kehf, 18/29, Fussilet, 41/40.

hakkına da sahip olması anlamına gelir. Nitekim "şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör"⁴⁰ mealindeki ayet de bu durumu ortaya koymaktadır.⁴¹

İnanan bireyler için dünya hayatı bir imtihan yeridir. İmtihan özünde bir sorumluluk barındırır. Sorumluluğun oluşabilmesi ve yüklenen sorumluluğun gerekliliklerini yerine getirebilmesi için sorumluluk doğuran eylemlerin ve bu eylemlerde bir bilincin, bir isteğin olması gerekmektedir. Bundan dolayıdır ki insana "akıl, irade, kudret vb. birtakım" özellikler verilmiştir.⁴² Ayet ve hadislerde de "sorumlu" anlamında veya buna benzer ifadeler bulunmaktadır. "Kanunlar, kurallar, buyruk ve yasaklar" dinlerde ve toplumsal hayatta belirli bir güce ve öneme sahiptirler. Bu güç ve önem ise bilinçli bireylerin sorumlu tutulmalarından kaynaklanmaktadır. Aksi halde bunların bir önemi ve gücünden bahsetmek mümkün olmayacaktır.⁴³

İslam fıkında kâr ve zararı hesaba katamayan kişiler sefih olarak adlandırılır. Bu kişilerin yaptıkları ekonomik faaliyetler velilerinin izinleri alınmadığı sürece geçersiz sayılır. Aynı şekilde temyiz yaşı kitaplarda iyiyi ve kötüyü ayırt edebilme yaşı olarak ele alınır. Temyizde de fayda ve zararı hesaplayabilme ve kişinin kendi faydasını mülahaza ederek eylemlerde bulunma yani bir bakıma rasyonel tercihte bulunabilme yetisi göz önüne alınır. Sefih olarak adlandırılan kişiler ise rasyonel tercih kapasitesinden yoksun olduklarından yaptıkları ekonomik faaliyetler velilerinin izinleri doğrultusunda geçerli sayılmaktadır.⁴⁴

Maksimum fayda ve minimum zarar hesaplamalarında mutlak bir fayda ve zarardan bahsedilmesi de güçtür. Bazısı için maksimum fayda olarak görülen şey başkası için, içinde bulunduğu durumdan dolayı maksimum fayda olarak algılanmayabilir. İnsanlar yaptıkları seçimlerde her ne kadar maksimum faydayı gözetmeler de bunun eylem kısmında önemli olan insanların faydaya ulaşabilme ya da onu elde edebilme imkânlarıdır. Bu imkânlar da bu ikilemi etkileyebilir ve kararların yönünü değiştirebilir. Nitekim Kur'an'da; "Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret hayatı daha hayırlı, daha devamlıdır."⁴⁵ buyurulmaktadır.

"Gerçek şu ki bunlar, çarçabuk geçmekte olan (dünyayı) seviyorlar. Önlerinde bulunan ağır bir günü bırakıyorlar."⁴⁶ mealindeki ayette maksimum faydayı ve minimum zararı gerektirecek rasyonel seçimin ahiret lehinde kullanılması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Fakat inanan insanların hepsinin aynı yönde bir tercihte bulunmadığı bilinmektedir. Oluşan bu farklılığın arkasında insanların dünya ve ahirete bakışlarında yatan temel farkın bulunduğu söylenebilir. Kur'an'ın vurgulamak istediği şey mutlak manada bir faydanın ahirette olacağı, tercihlerin de bu yönde olması gerektiğidir. Fakat insanların zihninde yer alan fayda bazıları için dünya hayatında yer almaktadır. Bu mecazî fayda (dünya) hakikî faydanın (ahiretin) önüne geçebilmektedir. Kur'an'da yer alan ayetlere bakıldığında ise insanları mecazî faydayı bırakıp hakikî faydayı tercih etmeye yönlendirdiği görülmektedir.

Ahiret hayatının hakikî fayda olduğu, bireylerin rasyonel olarak tercihlerini bu yönde kullanması gerektiğine vurgu yapan ayetlerin yanı sıra ahiret ve dünya arasında tercihlere etki eden en önemli faktörün iman ve inkâr olduğu söylenebilir. İman ve inkâra neden olan tercihlerin de yine bir rasyonel tercih barındırdığı, insanların bu konuda özgür bırakıldıkları şu ayette karşımıza çıkmaktadır: "Ve de ki: Hak, Rabbinizdendir. Öyle ise dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin."⁴⁷

Kur'an'ın geneline bakıldığında insanları maksimum faydaya ulaştıracak yollar gösterilmiştir. Bununla birlikte bu yönde bir ikna etme yoluna gidildiği de görülmektedir. Bu durum da insanların yaptıkları tercihlerinde rasyonel ve özgür olarak hareket ettiklerini göstermektedir.

⁴⁰ İnsan, 76/3.

⁴¹ Temel Yeşilyurt, "Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/10 (2005), 39.

⁴² Veysi Ünverdi, "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu" 2 (2013), 48.

⁴³ Kemal Yıldız, "Sorumluluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 39/380.

⁴⁴ Saffet Köse, "Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2008).

⁴⁵ A'la 87/16-17.

⁴⁶ İnsan 76/27.

⁴⁷ Kehf 18/29.

İnsanların mecazî faydayı (dünya) hakikî faydaya (ahiret) tercih etmeleri hususu Kur'ân'da mealen "derin bir sapıklık içinde" olma şeklinde ifade edilmiştir: *"Dünya hayatını ahirete tercih edenler, (insanları) Allah yolundan çevirip onu eğri ve çelişkili göstermek isteyenler var ya, işte onlar derin bir sapıklık içindedirler."*⁴⁸ Hakikî ve sürekli olacak bir faydayı bırakıp mecazî ve muvakkat bir faydaya yönelmenin "sapıklık" olarak nitelenmesi insanların kısıtlı fayda anlayışıyla açıklanabilir. Dünya ve ahiretin, inanan insanlar için ilk bakışta iki farklı mecra olarak görülse de, birbirinin devamı olduğundan farklı olarak ele alınmasından ziyade bir bütün olarak hesaba katılması gerektiği ayetlerden anlaşılmaktadır.

Rasyonel tercihin Kur'ân'da bir başka görünür halini münafıklarda görmekteyiz. Münafıkların, inanmadıkları halde inanmış gibi görünmenin onlara buldukları ortam ve şartlardan dolayı daha çok fayda sağlayacağını düşündüklerinden tercihlerini rasyonel olarak inanmış gibi görünmekten yana kullandıkları söylenebilir. Nitekim *"İman edenlerle karşılaştıkları zaman, "İnandık" derler. Fakat şeytanlarıyla (münafık dostlarıyla) yalnız kaldıkları zaman, "Şüphesiz, biz sizinle beraberiz. Biz ancak onlarla alay ediyoruz" derler."*⁴⁹ mealindeki ayetten anlaşıldığı üzere münafıklar buldukları ortama göre ifade değiştirmektedirler. Bu durum onların rasyonel tercihlerinin sonucudur.

6. Hadislerde Rasyonel Seçim

Rasyonel seçim teorisinin üzerine kurulu olduğu yaklaşım dinî alan için düşünüldüğünde ise inananların gerek dünya hayatında gerekse ahiret hayatına yönelik olarak kendileri için daha faydalı olanı tercih etme eğiliminde olduklarını söylemek mümkündür. Bir önceki başlıkta Kur'ân ayetlerinden aktarılan örneklerin benzerleri Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarında da karşımıza çıkmaktadır. Allah Rasûlü (s.a.s.) dünya ve ahiret hayatına yönelik olarak ashabının ve daha genelde ümmetinin kendileri için daha faydalı olanı tercih etmelerine yönelik tavsiyelerde bulunduğu görülmektedir. Çalışmanın bu bölümünde söz konusu tavsiyelere dair bazı örnekler ele alınacaktır.

Allah Rasûlü'nün (s.a.s.) insan için daha faydalı olana yönelik önemli hatırlatmalarından birisi dünya-ahiret hayatı alanında gelmektedir. Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711-12) rivayet ettiğine göre Rasûlullah (s.a.s.): "Kimin kaygısı âhiret olursa Allah onun zenginliğini kalbine yerleştirir, iki yakasını bir araya getirir ve dünya zelim bir şekilde ona gelir. Kimin kaygısı da dünya olursa Allah onun fakirliğini iki gözünü arasına koyar ve onun iki yakasını bir araya getirmez; kendisine de ancak onun için takdir edilen dünyalık ne ise o gelir."⁵⁰ buyurarak insan için daha faydalı olanın ahiret olduğunu belirtmektedir. Hz. Peygamber'in: "Vallahi, ahiretin yanında dünya(nın konumu), ancak birinizin şu (işaret) parmağını denize daldırması gibidir; (parmağının) ne (kadar su) ile döneceğine bir baksın!"⁵¹ sözleri de kişiye asıl fayda verecek olan hayatın ahiret hayatı olduğunu ifade etmektedir. Allah (c.c.) da bu hakikate: "Bu dünya hayatı sadece bir eğlenceden, bir oyundan ibarettir. Ahiret yurduna (oradaki hayata) gelince, işte asıl yaşama odur. Keşke bilmiş olsalardı!"⁵² ayetiyle işaret etmektedir. Bununla birlikte ayet ve hadislerden anlaşılacağı üzere bireylerin ahiret veya dünya hayatını seçme özgürlüğü bulunmakta, Hz. Peygamber ise ümmetine karşılaştıkları dünya-ahiret tercihleri arasında fayda maksimizasyonu açısından seçme özgürlüğünün ahiret lehinde kullanmasının daha iyi/faydalı olacağını ifade buyurmuşlardır.

Hız. Peygamber'in dünya ile ahiret arasındaki seçim noktasındaki diğer bir tavsiyesini infak ile ilgili serdettiği şu sözlerde görmek mümkündür: "Ey Âdemoğlu! İhtiyacından fazla olan malını sadaka olarak vermen senin için daha hayırlı; vermemen ise daha kötüdür. İhtiyacına yetecek kadarını elinde tutmandan dolayı ayıplanmazsın. İyiliğe, geçimini üstlendiklerinden başla. Veren el, alan elden üstündür."⁵³ Bu ifadeleriyle Hz. Peygamber dünyalık malı infak etmenin her ne kadar maddi açıdan rasyonellik dışı görülse de dinî açıdan daha rasyonel bir seçim olduğunu belirtmektedir. Allah Rasûlü'nün (s.a.s.) bu ifadelerinde

⁴⁸ İbrahim 14/3.

⁴⁹ Bakara 2/14.

⁵⁰ Tirmizî, *Sünen*, "Sıfatü'l-Kiyâme", 30.

⁵¹ Müslim, "Cennet", 66.

⁵² Ankebût, 29/64.

⁵³ Müslim, "Zekat", 97.

herhangi bir zorunluluğa işaret etmediği, kişinin kendi iradesiyle rasyonel olanı seçmesini tavsiye ettiği anlaşılmaktadır.

Daha faydalı olanı hatırlatan diğer bir hadiste ise Hz. Peygamber: “Kadınlarla dört hasletleri için evlenilir: Malı, asaleti, güzelliği ve dini için. Sen dindar olanı tercih et, mesut olursun.”⁵⁴ buyurmaktadır. Miladi altı yüzlü yılların Arap coğrafyasında eş seçiminde dikkat edilen hususlara⁵⁵ Hz. Peygamber din olgusunu da eklemektedir. Görüldüğü üzere Hz. Peygamber eş seçiminde özellikle din olgusunun dikkate alınmasının kişiye maksimum fayda getireceğini “mesut olursun” ifadesiyle belirtmektedir. Bu hadisle ilgili olarak İslam âlimleri de hadisteki dört hasletin de seçilmesinde insanın hür bırakıldığı, ancak daha efdal ve faydalı olanın din olgusu olduğunu ifade etmektedir.⁵⁶ Nevevî (ö. 676/1277) de Hz. Peygamber’in kastının emir değil, tavsiye olduğunu belirtmektedir.⁵⁷ Dindar bir eşin tercih edilmesinin kişiye getireceği faydalar zamana ve zemine göre değişse de Hz. Peygamber’in ashabına bu tavsiyede bulunması, dünya ve ahiret hayatına yönelik rasyonel bir seçim olarak düşünülebilir.

Hz. Peygamber’in ashabını faydalı olana yönlendirmesine dair diğer bir örnek ise Fâtıma bnt. Kays’ın (ö. 54/674) Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674) ile evliliğinde karşımıza çıkmaktadır. Kocasından boşanan Fâtıma bnt. Kays’ın durumu Hz. Peygamber’e bildirilmiş ve Allah Rasûlü (s.a.s.) onu kendisinin evlendireceğini bildirmiştir. İddet süresi dolan Fâtıma kendisiyle evlenmek isteyen üç kişiyi Hz. Peygamber’e bildirmiş, Resûl-i Ekrem de Muâviye b. Ebî Süfyân’ın yoksul olduğunu, Ebû Cehm’in de kadınlara karşı sert davrandığını söyleyerek Üsâme b. Zeyd ile evlenmesini tavsiye etmiştir. Bu noktada Hz. Peygamber’in “Allah’a ve Rasûlüne itaat senin için daha hayırlıdır” ifadesini, rasyonel olana işaret etmesi olarak düşünmek mümkündür. Nitekim rivayetin sonunda Fâtıma da yaptığı seçim sonrasında hayatına mutlu olarak devam ettiğini, bir anlamda kendisine en faydalı olanı tercih ettiğini ifade etmektedir.⁵⁸

Allah Rasûlüne itaatın dünyalık menfaat ve kazançtan daha hayırlı, kazançlı ve dolayısıyla kâr-zarar ilişkisi içerisinde inanan bir birey için daha faydalı olduğu Râfi’ b. Hadîc’in (ö. 73/692) müzâraa⁵⁹ ve müzâbene⁶⁰ satışlarının Hz. Peygamber tarafından yasaklandığını bildirdiği rivayette karşımıza çıkmaktadır. Râfi’ rivayeti naklederken yanındakilere: “Allah Rasûlü size fayda verecek bir şeyi yasakladı. Allah Rasûlüne itaat etmek size fayda veren şeylerden daha hayırlıdır.” diyerek kişiye daha faydalı olanın Hz. Peygamber’e itaat olduğunu ifade etmiştir.⁶¹ Görüldüğü üzere Râfi’ tarım ve ticaret yoluyla gelecek dünyalık bir menfaattense Hz. Peygamber’e itaat ederek ahireti seçmenin daha faydalı olduğunu düşünmektedir.

Hz. Peygamber’in ümmetinin dünya hayatında da daha faydalı olanı seçmelerine yönelik tavsiyeleri bulunmaktadır. Tebük seferine katılmayan Ka’b b. Mâlik’in (ö. 50/670) Hz. Peygamber’den özür dilemek ve tövbe etmek üzere Allah Rasûlü (s.a.s.) ile yaptıkları konuşmada bunun bir örneğini görmek mümkündür. Ka’b b. Mâlik tövbesinin karşılığı olarak tüm malını sadaka olarak bağışlamak istemiş, ancak Hz. Peygamber bunu kabul etmeyerek: “Malının bir kısmını kendine sakla, bu senin için daha hayırlıdır.” buyurmuştur. Ümmetinden birinin tüm malını bağışlayarak muhtaç durumda kalmasını mantıklı ve akıllıca bulmayan Allah Rasûlü (s.a.s.) Ka’b’ın yanlış bir seçimde bulunmaması adına ona uyarıda bulunmuştur.

Kişi için daha faydalı olan seçimin ekonomik ve ahiret boyutuna birlikte işaret eden bir örnek Hz. Peygamber ile bir dilenci arasında geçen diyalogda karşımıza çıkmaktadır. Enes b. Mâlik’in anlattığına göre bir gün Ensar’dan bir kişi Hz. Peygamber’den bir şeyler ister/dilenir. Bu durum Resul-i Ekrem’in hoşuna

⁵⁴ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi’u’s-Sahîh* (Kahire: Mektebetü’r-Rihâb, 2007), “Nikah”, 15; Müslim, “Ridâ”, 53.

⁵⁵ İbn Hacer, hadiste yer alan hasletlerin, o dönemde halk arasındaki eş seçim sebepleri olduğunu belirtmektedir. İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali, *Fethu’l-bârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Dimaşk: Dâru’r-Risâleti’l-Alemiyye, 2013), 9/136.

⁵⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî*, 9/136; Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin, *Umdetü’l-kârî fî şerhi Sahîhi’l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabi, ty), 20/86.

⁵⁷ Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc* (Beyrut: Dâru İhyai’t-Türâsi’l-Arabi, 1392), 10/52.

⁵⁸ Müslim, “Talak”, 47.

⁵⁹ Ziraî ortaklık anlamında fıkıh terimi. İslam âlimlerinden müzâraayı caiz görenler olduğu gibi görmeyenler de bulunmaktadır. Bk. Hüseyin Kayapınar, “Müzâraa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/234.

⁶⁰ Ağaç üzerindeki olgunlaşmış taze hurmanın kuru hurma karşılığında satılması şeklinde bir satış türü. Bk. Celal Yenîçeri, “Müzâbene”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/232.

⁶¹ Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Müzâra’a”, 45.

gitmez ve adama evindeki eşyaları getirmesini söyler. Adam eşyaları getirdiğinde onları, yanındakilere satar ve parasını adama vererek bir kısmıyla yiyecek, bir kısmıyla balta almasını ve odun toplayıp satarak ailesini geçindirmesini söyler. Birkaç gün sonra bir miktar parayla memnun olarak gelen adama Hz. Peygamber: “Bak, bu senin için, kıyamet günü alında dilenme lekesiyle gelmeden daha hayırlıdır!” buyurur.⁶² Rivayette görüldüğü üzere Allah Rasûlü (s.a.s.) dilenciye bir meslek edindirerek daha faydalı olanı seçmesinde yardımcı olmuş ve hem ekonomi hem de ahiret açısından daha mantıklı/faydalı olan seçime işaret etmiştir. Hz. Peygamber’in bu yöndeki diğer tavsiyeleri de aynı amaca matuftur.⁶³

Hz. Peygamber’in faydalı olana yönelik bir tavsiyesi de Kur’ân, ilim ve ibadet hayatına yönelik olarak gelmektedir. Ebû Zerr el-Gifârî’nin (ö. 32/653) aktardığına göre Hz. Peygamber kendisine: “Allah’ın kitabından bir ayet öğrenmen, senin için yüz rekât namaz kılmaktan daha hayırlıdır. Kendisiyle amel edilsin veya edilmesin ilimden bir mesele öğrenmen bin rekât namaz kılmaktan daha hayırlıdır.” buyurmuştur.⁶⁴ Allah Rasûlü (s.a.s.) Ebû Zerr’e Kur’ân ve ilimle meşgul olmasının nafil namaz kılmaktan daha faydalı, hayırlı ve rasyonel olacağını ifade etmiştir. Bu noktada nafil namazın bireyselliği ve ilmin kolektifliğinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Böylece Resul-i Ekrem sadece birey bazında değil, toplum bazında da faydalı olan seçime işaret etmektedir.

Yukarıda ele alınan hadislerden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber’in tutumunda bireyler için alternatif tercihlerin söz konusu olduğu yerlerde bireylerin seçme özgürlükleri bulunmaktadır. Ancak Allah Rasûlü (s.a.s.) ümmetinin bu özgürlüğü daha faydalı ve uzun müddet getirisi olan tercihlerden yana kullanması yönünde tavsiyelerde bulunmaktadır. Bu durum rasyonel seçim teorisinin “bireylerin yaptığı eylemlerde maksimum kâr minimum zarar” ilkesine göre hareket ettiği yönündeki açıklamalarıyla da örtüşmektedir. Bir bakıma burada Hz. Peygamber ümmetine yaptığı tavsiyelerde onların maksimum fayda sağlayacağı yönlerde tercihlerde bulunmalarını salık vermiştir.

Sonuç

İnanan insanların eylemleri sadece bu dünya ile sınırlı değildir. Dünya işlerinde karşılımları çıkan eylem alternatiflerinde fayda ve zararı hesaba katarak seçimde bulunmalarının inançları gereği sadece dünya ile sınırlı kalmadığı görülmekte, bunun daha ötesinde ölümden sonraki hayatlarını da hesaba katmaları gerektiği yönünde bir bilincine sahip olarak hareket etmeleri gerekmektedir. Bu durum sosyal bir varlık olmanın ötesinde inanan bir birey olmanın yüklediği mükellefiyetten kaynaklanmaktadır.

Bireylerin mutlak pragmatist yaklaşımları, toplumsal ilişkileri zedeleyebilme özelliğine sahiptir. Sosyal ilişkilerin devamı için -bu ister ekonomik ister başka ilişkiler olsun- bir bütünün parçası olan bireylerin aynı bütüne ait olma özelliğinden dolayı ortak bütünselliğin altında bir farklılık arz eder. Bireyler toplumda mutlak anlamda birbirlerinden farklı, büsbütün ayrı varlıklar değildir. Evrensel bir kümede olma (aynı toplumda yer alma) bireylerin minimum derecede ortak yönlerini oluşturur. Evrensel kümenin altında farklı kümelerde olmaları ise onların farklılığını oluşturur. Aksi takdirde bir toplumdan bahsedilmesi güçleşir. Toplumsal bir varlık olan birey bu özelliklerden dolayı başkasını minimum derecede de olsa hesaba katmak zorunda kalır. Bu minimum derece ise bireyin bulunduğu toplumun özelliğine bağlıdır. Fakat bütün bunlar bireylerin verdiği kararlar ya da seçimlerde rasyonel davranmadığı anlamına gelmez. Birey bütün bu faktörleri hesaba katıp ona göre fayda-zarar analizini yaptıktan sonra tercihte bulunur. İşte dinin bireylerden istediği ise bütün bu faktörlere rağmen tercihlerinde Allah’ın rızasını baz almalarıdır. Nitekim bu yanıltıcı faktörler, İslam dinindeki “imtihan kavramı”nı var eden olgudur.

⁶² Ebû Dâvûd, “Zekat”, 27.

⁶³ Buhârî, “Zekat” 50, 53; “Büyü’ ” 15, “Müsâkât” 13; Müslim, “Zekat”, 94, 95, 96, 97; Nesâî, “Zekat”, 85; Tirmizî, “Zühd”, 32; İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen* (İstanbul: Çağrı, 1992), “Zekat”, 25. Konuyla ilgili rivayetleri bir bütün olarak görmek için bk. Mustafa Öztoprak, “Dilencilik Konusundaki Hadislerin Kaynak Değeri ve Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü Çerçevesinde Değerlendirilmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (07 Nisan 2015), 83-109.

⁶⁴ İbn Mâce, “Mukaddime”, 16.

Her ne kadar insanlar karşılaştıkları eylem tercihlerinde fayda-zarara göre hareket etseler de insanların sahip oldukları imkânlar farklı olabilmektedir. Farklı imkânlar, fayda-zarar dikotomisi de hesaba katıldığında insanların farklı tercihlerde bulunmasına neden olabilmektedir. Aksi takdirde insanların sosyal hayatta verdikleri kararların aynı yönde olması beklenirdi. Fakat hakikatte durum böyle değildir. İnsanların sahip oldukları farklı geçmişleri, tecrübeleri ve hayata dair görüşleri insanların rasyonel tercihlerini etkileyebilecek faktörlerdir. Aynı durum dinî konularda da kendisini göstermektedir. Bundan dolayı insanların verdikleri rasyonel tercihleri hep aynı yönde bir gelişim göstermemektedir.

Rasyonel seçim teorisi, bireylerin günlük hayatlarındaki eylemlerinde maksimum kâr ve minimum zarar ilkesiyle hareket ettiklerini iddia etmektedir. Her ne kadar iktisadî ve diğer sosyal eylemlerde dile getirilen bir teori olsa da bu özgür seçime dayalı fayda maksimizasyonu ilkesinin dinî davranışlarda da geçerli olduğu söylenebilir. Kur'ân ve hadislerle bakıldığında bireylerin tercihlerinde özgür olduklarını ve bu özgür seçimlerinden mesul tutuldukları görülmektedir. Yine dinin temel kaynakları olan Kur'ân ve hadislerde bireylerin karşılıklarına çıkacak alternatif dinî tercihlerde inananlara en faydalı olanı seçme yönünde salıklar verildiği görülmektedir. Bu durum bireylerin hem seçimlerinde özgür olduklarının hem dinî davranışlarında da rasyonel davrandıklarının bir göstergesi sayılabilir. Fakat çalışmada da ortaya konulduğu gibi her rasyonel seçimin mutlak iyi olduğu ya da mutlak anlamda kâr sağladığı söylenemez. İşte burada Kur'ân ve hadislerde hangi seçimin daha rasyonel/doğru olduğu yönünde insanlara yol gösterildiği anlaşılmaktadır.

Beyanname

- 1. Finans/Teşvik:** Yazarlar, çalışmada herhangi bir finans/teşvik kullanılmadığını beyan etmektedirler.
- 2. Çıkar Çatışması:** Yazarlar, çalışmada herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.
- 3. Etik Beyan:** Yazarlar bu makalede araştırma ve yayın etiğine uyulduğunu beyan etmektedirler. Bu araştırma için Etik Kurul İzni gerekmemektedir.
- 4. Yazar Katkısı:** Aİ: Araştırma, literatür tarama, çerçeve belirleme, tasarım, yazım, revizyon. REG: Araştırma, literatür tarama, yazım, revizyon.

Kaynakça

- Abercrombie, Nicholas vd. *The Penguin Dictionary of Sociology*. London: New York: Penguin Books, 5. basım., 2006.
- Adanalı, Yurdagül Kılınc. "Rational Choice Theory As A Model To Apply To Cultural Behaviors". *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2016), 61-83.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin. *Umdetü'l-kârî fî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. I-XXV Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ty.
- Becker, Gary S. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press, 1976.
- Beckford, James A. - N. J. Demerath (ed.). *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*. Los Angeles: SAGE Publications, 2007.
- Bedir, Lokman. "İnsanın Âhîret İstikâmetine Olumlu veya Olumsuz Manada Etki Eden Faktörler". *Edebali İslamiyat Dergisi* 2/3 (2018), 77-108.
- Borgatta, Edgar F. - Rhonda J. V. Montgomery (ed.). *Encyclopedia of Sociology*. I-V Cilt. New York: Macmillan Reference USA, 2nd ed., 2000.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Kahire: Mektebetü'r-Rihâb, 2007.
- Coleman, James S. *Foundations of Social Theory*. USA: The Belknap Press of Harvard University Press, 1994.
- Çağrı, Mustafa - Hökelekli, Hayati. "İrade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/380-384. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Doğan, Şahin. "Dini Tutumların Oluşmasına Etki Eden Sosyo- Kültürel Faktörler". *Toplum Bilimleri Dergisi* 4/8 (2010), 107-126.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Frankfurt, Harry Gordon. "İradenin Özgürlüğü ve Kişi Kavramı". çev. Aysun Türkcan. *Din ve Felsefe Araştırmaları* 3/6 (2020), 254-268.

- Giddens, Anthony (ed.). *Sosyoloji Başlangıç Okumaları*. çev. Günseli Aksoy. İstanbul: Say Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Iannaccone, Laurence R. "Voodoo Economics? Reviewing the Rational Choice Approach to Religion". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34/1 (1995), 76-88.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali. *Fethu'l-bârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Şuayb el-Arnâvut. Dimaşk: Dâru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2013.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2016.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 3. Basım, 2010.
- Kayapınar, Hüseyin. "Müzâraa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/234-236. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kirman, M. Ali. "Rasyonel Seçim Kuramı". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2013), 66-98.
- Köse, Saffet. "Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/298-300. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Müslim, Müslim b. Haccâc. *el-Müsnedü's-Sahîh*. Kâhire: Mektebetü'r-Rihâb, 2008.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Sünen*. İstanbul: Çağrı, 1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1392.
- Öztoprak, Mustafa. "Dilencilik Konusundaki Hadislerin Kaynak Değeri ve Rivâyet-Dirâyet Bütünlüğü Çerçevesinde Değerlendirilmesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/2 (07 Nisan 2015), 83-109.
- Pattabanoğlu, Fatma Zehra. "Âmirî ve Gazzâlî'de İrade Hürriyeti". *Dört Öge* 2 (2012), 133-157.
- Selman, Adnan. "Rasyonel Seçim Teorisi Bağlamında Din Olgusu". Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Simon, Herbert A. "A Behavioral Model of Rational Choice". *The Quarterly Journal of Economics* 69/1 (1955), 99-118. <https://doi.org/10.2307/1884852>
- Stark, Rodney - Finke, Roger. *Acts of Faith: Explaining the Human Side of Religion*. Berkeley: University of California Press, 2000.
- Tecim, Erhan. *Sosyal Güven -Sosyal Sermaye ve Dindarlık Çalışması-*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2011.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sünen*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Turner, Bryan S. (ed.). *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Ünverdi, Veysi. "Mâtürîdî'de İnsanın Sorumluluğu". *Usul İslam Araştırmaları* 20/20 (2013), 47-80.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said. "Fiil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/59-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Yeniçeri, Celal. "Müzâbene". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/232-233. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yeşilyurt, Temel. "Kur'an Işığında İnsanın Bireysel Sorumluluğu". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/10 (2005), 37-50.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Külli Kaideleri*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 4. Basım, 2015.
- Yıldız, Kemal. "Sorumluluk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/380-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.